

Csata Zsombor

Etnicitás és gazdaság Erdélyben - előzmények és kutatási javaslatok

Kivonat

A tanulmány röviden összefoglalja az etnicitás és a gazdaság viszonyának a fontosabb gazdaságtani, szociológiai és antropológiai elméleteit és megvizsgálja, hogy hogyan alkalmazhatóak a többetnikumú Erdély és sajátosan a magyar kisebbség gazdasági helyzetének a vizsgálatában. Az institucionalista logika és az erőforrás-szemlélet alapján elkülönített paradigmatis irányvonalak mentén két átfogóbb kérdés fogalmazódik meg: 1. A romániai demokrácia és a gazdasági intézményrendszerének a fejlettsége mennyire alkalmas arra, hogy az etnikai diverzitásból fakadó előnyöket kihasználja? 2. A romániai magyar kisebbség milyen szerkezeti, hálózati és kulturális erőforrásokkal rendelkezik, mennyiben és hogyan sikerül ezeket hasznosítania a gazdaságban?

1. Politikai gazdaságtani és institucionalista szemlélet

Az etnicitás és a gazdaság viszonyának társadalomtudományi vizsgálata az utóbbi évtizedekben lendületes fejlődésnek indult. **Politikai gazdaságtani** elemzések tömege foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy van-e kapcsolat az etnikai diverzitás és a gazdaság fejlettsége között, befolyásolja-e a gazdaság teljesítményét az, hogy egy országon, településen vagy gazdasági munkacsoporton belül hányféle etnikum él és dolgozik. A paradigmára jellemző határhasznosság logikában a kérdés úgy merül fel, hogy az etnikai heterogenitás milyen költségekkel illetve haszonnal jár az adott csoport, közösség vagy társadalom egészére nézve (Alesina – La Ferrara 2005).

A költségek onnan származnak, hogy a heterogenitás egyben eltérő életviteli és fogyasztói preferenciákat is jelenthet, ez pedig inkább önállóságra és magánjavak termelésére ösztönzi az aktorokat, a közjavakhoz való hozzájárulásra és kollektív cselekvésre való készlettség lényegesen kisebb. Ezeken a helyszíneken emiatt jellemzően nagyobb az informális gazdaság, kevesebb közösségi járulékot (adót) fizetnek, ezért a közintézmények, közszolgáltatások (oktatás, egészségügy, igazságszolgáltatás stb.) minősége gyengébb, beleértve a tranzakciók jogi felügyeletét is. Ez csak ráerősít arra, hogy a kooperatív magatartás helyett elterjedt az opportunizmus, a járadékvadászat és a potyautas-stratégiák követése (Easterly – Levine 1997), ami növeli a gazdaságirányítás tranzakciós költségeit, visszafogja a gazdaság fejlődését.

Az etnikai diverzitásnak azonban pozitív hatása is lehet a gazdaság teljesítményére. A termelési oldalon a kompetenciák és a készségek sokszínűsége, a mássággal való szembesülés általában kreativitást szül, jó hatással van az innovációra és a kölcsönös tanulás mentén azok gyors diffúziójára. A munkacsoportok szintjén ez az erőforrások újrakombinálásából származó folyamatos tudásgenerálást jelent (de Vaan – Vedres – Stark 2011), ami növeli a vállalkozások alkalmazkodó- és versenyképességét. A termelési funkción kívül eső, de fontos hozadék az is, hogy a multietnikus helyszíneken

az innovatív stratégiák eredményeképpen a fogyasztók számára vonzó, nagyobb hozzáadott értéket tartalmazó termékek és szolgáltatások válnak elérhetővé. Ugyanez a pozitív hatás érvényesülhet a közjavak és közszolgáltatások fejlesztésében is, ami által növekszik a települések, régiók rekreációs értéke (Ottaviano – Peri 2006).

A politikai gazdaságtani logikában az etnikai diverzitás tehát ott tesz jót a gazdaságnak, ahol a hatására megnövekedett termelékenységéből származó haszon meghaladja a sokszínűség integrációjának a költségeit. (Alesina – La Ferrara 2005) Az alábbi intézményi feltételek hozzájárulnak ahhoz, hogy a kompromisszum („trade-off”) eredménye pozitív legyen:

- *hatékony a gazdasági tranzakciók intézményi felügyelete*, a kooperációnak és a közjavak fejlesztéséhez szükséges kollektív cselekvésnek a kikényszerítése, jól működő bürokráciák érvényesítik a jogrendet, ezért ritkábban fordul elő a szerződés-megtagadás és a köztulajdon kisajátítása (pl. korrupció révén: Knack and Keefer 1997). Az etnikai diverzitás negatív hatásait tehát a „jó” intézmények jelenléte jelentősen mérsékli, sőt, akár teljes mértékben fel is számolhatja. Ellenkezőleg: a „rossz” intézmények magas etnikai diverzitás mellett még tovább ronthatják a gazdaság növekedési esélyeit és a társadalmi konfliktus-potenciált (Easterly 2001).

- *jól működik piaci koordináció*: az erőforrás-allokáció és a gazdasági tranzakciók egy olyan piacon mennek végbe, aminek a működése jól áttekinthető, nincsenek számottevő turbulenciák, amelyek az opportunizmusnak kedveznek és jelentős információs aszimmetriák, melyek méltánytalan versenyelőnybe hozhatnának bizonyos szereplőket.

- *fejlettebbek a szolgáltatói és a kreatív iparágak*: a kompetenciák sokszínűségéből származó haszon jelentősebb a komplexebb társadalmakban (Alesina – La Ferrara 2005), a diverzitás leginkább a tudásmunkások esetében növeli a termelékenységet.

A fenti dimenziókban *igen nagyok az eltérések* az egyes országok, régiók, települések között, ezért az etnikai diverzitás gazdasági hatásai is nagyon változatosak.

Az **afrikai** (különösen a szubszaharai) **országokban** a tranzakciók nagyrésze a formális piacon kívül zajlik, jellemzően alacsony a gazdaság legitim intézményi felügyelete, a kreatív iparágak szinte teljesen hiányoznak. Az etnikai diverzitás így inkább nehezíti a gazdaság fejlődését: az etnikai törésvonalak mentén alacsony az együttműködési hajlam és a társadalmi tőke, nem alakul ki konszenzus a közjavak fejlesztésével kapcsolatban. Ez jelentős mértékben hozzájárul ahhoz, hogy lassan, vagy egyáltalán nem fejlődik az oktatás, az infrastruktúra, a pénzügyi rendszer, jellemző a politikai instabilitás, gyakoribbak a társadalmi konfliktusok stb. (Easterly – Levine 1997) Egyes becslések a számszerűsítésig is elmennek, Collier és Gunning szerint (1999) az Afrika tragédiájaként is emlegetett növekedési hiányt 35 százalékban az országok etno-lingvisztikai megosztottsága magyarázza. Az etno-lingvisztikai frakcionalizáció indexét (ethno-linguistic fractionalization) használva Alesina és La Ferrara (2005) pedig úgy becsülte, hogy a tökéletes homogenitáshoz képest a lakosság teljes heterogenitása évi 2 százalékkal rontaná a gazdaság teljesítményét.

Ezeknek az elemzéseknek azonban bőven akadnak kritikussai is, akik elsősorban azt nehezményezik, hogy a vizsgálatok mögött implicite jelen van a gazdasági fejlődés egyirányúságának a képzete a „tradicionálistól” a „modernig” (Jerven 2011), és az a meggyőződés, hogy az afrikai országoknak a gazdasági felemelkedéshez ugyanazokat a

lépéseket kell megtenniük, függetlenül attól, hogy milyenek a helyi adottságok és feltételek (Austin 2008). Szerintük a gazdaságok fejlődését nem kizárólag az említett intézmények (magántulajdon, piac, hatósági felügyelet stb.) meglétén/hiányán vagy hatékony működésén keresztül kell megítélni, hanem azokon a sajátos termelési gyakorlatokon keresztül, amelyek az egyének és a környezetük közötti kapcsolatban formálódnak, mindig a helyspecifikus erőforrásoknak megfelelően. Az Afrikára jellemző igen sokszínű erőforrás-ellátottság, a változó népsűrűség, a gyarmati beavatkozás eltérő intézményi hagyatéka stb. miatt lehetetlen megtalálni a fejlődés univerzális meghatározóit, így az etnikai diverzitás szerepére vonatkozó becslések sem megbízhatóak. Hasonló, evolucionalista szemléletű kritikát fogalmaz meg Grabher és Stark (1997) is a kelet-közép európai társadalmakkal kapcsolatban, ahol szerinte a gazdasági élet szereplői – egyfajta intézményi útfüggőség mentén – „szükség szülte módon értelmezik át és szervezik újjá az erőforrásokat a poszt szocialista viszonyok között” (745. o.). Ezzel olyan innovatív jellegű, rekombináns szervezeti formákat alakítanak ki, melyek hosszú távú alkalmazkodóképessége felülmúlhatja azokét, amelyeket külső nyomásra a privatizáció és piacosítás nyomán hoztak létre.

Az említett divergenciák ellenére többnyire konszenzus van abban, hogy az afrikai országokhoz viszonyítva **a fejlettebb demokráciák** inkább képesek az etnikai sokszínűség produktív "kezelésére", az említett negatív hatások csökkentésére vagy megszüntetésére (Collier 2000).

Az Amerikai Egyesült Államokban végzett vizsgálatok például azt mutatták ki, hogy azokban a városokban, ahol nagyobb a kulturális diverzitás, magasabbak a fizetések és a lakbérek, a sokszínűség tehát pozitívan hat a termelésre és a fogyasztásra egyaránt. Mivel a változatos, innovatív szolgáltatásokra növekvő igény van (pl. gasztronómiában, zenében stb.), az etnikai diverzitás egyfajta pozitív „rekreációs hatást” (amenity effect) is generál, emiatt ezek a városok általában vonzó migrációs célpontokká is válnak. A diverzitás tehát jó hatással van a vállalkozások megjelenésére és termelékenységére (Saxenian 1999), a lokalizált externális hatások mentén pedig a fogyasztói elégedettségre is. Ezek a hatások a másod- és harmad-generációs bevándorlóknál erősebbek, ami arra utal, hogy egy bizonyos mértékű közösségi integrációra szükség van ahhoz, hogy beérjenek. (Ottaviano – Peri 2006) Ezeket az Egyesült Államokban készült vizsgálatokat a hasonló diverzitással jellemezhető nyugat-európai nagyvárosokban is megismételték és hasonló eredményekre jutottak (Bellini et al. 2013).

A diverzitással kapcsolatos **európai kutatási hagyomány** azonban számos egyedi jellegzetességet is mutat. Ennek egyik oka, hogy a hivatalos Európai Unió retorika a biodiverzitáshoz hasonló, konzerválandó erőforrásként tekint az etnikai és kulturális sokféleségre, ezért az etnikai és nyelvi kisebbségek jogainak védelmében számos jogszabály és nem törvény-erejű policy-javaslat van érvényben. A folyamatos és az utóbbi években megerősödött bevándorló fluxus miatt azonban ezeknek egyre nehezebb és költségesebb érvényt szerezni, társadalmi támogatottságuk is változó. Ebben a logikában az ésszerű kompromisszumot tehát a szabad munkaerő-áramlásból származó haszon és a többnyelvűség inklúziójának, a társadalmi kohézió megteremtésének költségei között keresik a kutatók (Grin – Marác – Pokorn – Kraus 2014).

Az európai kutatási hagyomány másik jellegzetessége, hogy nagyobb tekintettel van az etnicitás társadalmilag konstruált voltára, ezért az objektívebben mérhető

nyelvhasználat, nyelvi sokszínűség mutatóit emeli be független változóként az elemzéseibe. Baloldali olvasatban viszont akár eufemizmusnak is tekinthető az, hogy a nyugat-európai elemzésekben a konfliktus-potenciállal terheltebb „etnikum” fogalom helyett módszeresen a „nyelvi” vagy „etnolingvisztikai csoportok” kategóriáit használják.

A **nyelvgazdaságtanként** („economics of language”) ismert, erősen interdiszciplináris szemléletmód egyes képviselői úgy vélik, hogy a többnyelvűség önmagában is pozitív hatással lehet a gazdaság fejlődésére. Grin, Sfreddo és Vaillancourt (2010) szerint például Svájc GDP-jének 9-10 százaléka a nyelvi sokszínűségnek köszönhető, ezért a gyerekek többnyelvű oktatására költött 0,5 százalék meglehetősen jó befektetésnek tűnik (Grin – Vaillancourt 1997), még akkor is, ha az intézmények többnyelvűsítése további költségekkel jár.

A svájcihoz hasonló ökonometriai becslések azonban nem túl gyakoriak. Ennek nemcsak az az oka, hogy a folyamatos bevándorlás és a bővülő nyelvi diverzitás miatt nincsenek megfelelő minőségű adatok, hanem az is, hogy a sokszínűség és a gazdasági fejlődés közötti kapcsolat mediálásában szerepet játszó lokális intézményi feltételek nagyon változatosak és maguk is állandó átalakulásban vannak, így a többnyelvűsítés költségvonzatai nagyon eltérőek lehetnek.

A nyelvgazdaságtani szakértők egy másik csoportja emiatt meglehetősen szkeptikus a többnyelvűsítés gazdasági ésszerűségével kapcsolatban és a hivatalos kommunikációban ehelyett egy közös nyelv (lingua franca) használatát tartja jobb kompromisszumnak, még akkor is, ha ez nyilvánvaló többlet-ráfordítással és gazdasági teherterheléssel jár azok számára, akiknek azt el kell sajátítaniuk (Van Parijs 2002). Ha ugyanis a közös nyelvet közjóságnak tekintjük (Taylor 2014), azok, akiknek anyanyelve a domináns nyelv, méltánytalanul előnyös helyzetbe kerülnek („potyautasokká” válnak), mert (Grin 2004):

- *Megtakarítják a közös nyelv megtanulásának a költségeit.* A közel-anyanyelvi szintű nyelvismerethez összesen több ezer óra tanulás, oktatás és nyelvi kitettség szükséges, ami jelentős költségekkel jár. A gyakorlat azt mutatja, hogy ennek jelentős részét nem közpénzből finanszírozzák.

- *Nem kell számolniuk a közös nyelv megtanulásának használdozat-költségeivel sem.* A közös nyelv megtanulása helyett fordíthatják az idejüket más produktív tevékenységekre, rekreációra stb. Ugyanez vonatkozik azokra is, akik segítenek a nyelvtanulásban.

- *Spórolni tudnak a kommunikációs költségeken.* Ezek a költségek minden olyan interakcióban jelen vannak, ahol eltérő anyanyelvűek kerülnek kapcsolatba, hiszen az üzenetet a domináns nyelvre kell fordítani, ezért a formális kommunikációban gyakran konkrétan fizetni is kell.

- *Legitimációs és retorikai előnyben vannak.* A közös nyelv anyanyelvi szintű beszélői előnnyel bírnak minden alkunál és érvelésnél. Ez a tendencia a közös nyelv dominánsává válásával valószínűleg tovább fog erősödni, a lokális nyelvek státusa pedig csökken.

Utóbbiból az is következik, hogy a közös nyelv nem megfelelő ismerete általában *rosszabb munkaerőpiaci esélyeket* is szül, ez pedig *jövedelemhátrányhoz* vezet (Grin 2004).

Ezek az egyenlőtlenségek nemcsak a nyelvi kisebbségekkel rendelkező országokban merülnek fel, hanem érvényesek azokra a szupranacionális entitásokra is (pl. az Európai Unióra), ahol a szakértők egy csoportja egy lingua franca, jellemzően az angol használatát szorgalmazza. Az esélyek kiegyenlítésére – a méltányosság („fairness”) jegyében – ugyanakkor több területre kiterjedő kompenzációs megoldásokat javasolnak: pl. a nyelvi kisebbségek potyautas helyzetbe juttatása más területeken, a közös nyelv oktatási költségek részleges átvállalása, hozzáférési kedvezmények a domináns nyelven megjelent kiadványokhoz stb. (ld. Van Parijs 2002).

A nyelvgazdaságtani elemzések egyik fontos további hozadéka az, hogy a diverzitás és a gazdaság viszonyát nemcsak osztársadalmi, hanem többségi/kisebbségi nézőpontból is láttatja. Ezáltal az eredményei termékenyen hasznosíthatóak olyan más szaktudományokhoz tartozó kutatási területeken is, amelyek kifejezetten az etnikai kisebbségek gazdasági gyakorlataira és stratégiáira összpontosítanak.

2. Erőforrás-szemlélet

A fentiekben vázolt elméletek mellett érvelnek, hogy az etnikai diverzitás és a gazdasági fejlődés kapcsolatának pozitív vagy negatív kimenetelét alapvetően a demokratikus intézmények fejlettsége határozza meg. Jelentős különbségek lehetnek azonban egy hasonló berendezkedésű társadalmon belül is, az egyes kisebbségek kulturális jellegzetességei és társadalomszerveződési mintázatai eltérő gazdasági stratégiákhoz és kimenetekhez vezethetnek.

Az Egyesült Államokban különösen a 90-es években nagy népszerűségnek örvendett az „**új gazdaságszociológiai**” szakirodalom, amely elsősorban a bevándorló kisebbségek vállalkozásait, gazdasági hálózatait vizsgálta (Aldrich – Waldinger 1990, Granovetter 1995, Portes – Sensenbrenner 1999, Light – Gold 2000). Ezek az elemzések arra keresték a választ, hogy minek köszönhető, hogy bizonyos bevándorló-csoportok jobban gyarapodnak gazdaságilag, mások pedig kevésbé. Mivel jellemzően vagyon nélkül érkeztek és hasonló feltételek fogadták őket, jogos az a feltételezés, hogy eltérő teljesítményüket alapvetően nem gazdasági, hanem társadalmi tényezők magyarázzák. A kutatóknak tehát jó lehetőség adódott arra, hogy feltérképezzék és megvizsgálják azokat a *kisebbségi közösségi erőforrásokat*, amelyek komparatív előnyt jelenthettek a többi bevándorló kisebbséggel, illetve a már integrált többségekkel szemben. A paradigma egyik legfontosabb képviselője, Mark Granovetter (1995) szerint ezek az előnyök az alábbiak:

- *kulturális jellegű előnyök*: Bizonyos gazdasági cselekvések etnikai csoportonként eltérő erkölcsi megítélés alá eshetnek. Némelyeket tilthatnak a többségre vonatkozó társadalmi normák, a kisebbségre vonatkozóak viszont nem, ami zavartalan piaci lehetőséget teremt az utóbbiak számára. (A malajziai kínaiak például az egyetlenek az országban, akik pénzkölcsönt adhatnak, a többségieknek ezt tiltja az Iszlám). Legalább ennyire fontos tényező az is, hogy bizonyos etnikai csoportoknál teljesebb a vállalkozói habitus társadalmi megformáltsága, kulturális és kognitív beágyazottsága. (Karády (1989) például a kelet-európai zsidó polgárosodással kapcsolatban írja, hogy az íráshoz való viszony, az olvasásnak és szövegértelmezésnek a jelenléte a napi vallási gyakorlatban előnyt jelentett a tanulmányi, majd a későbbi üzleti karrierben is.)

- *hálózati előnyök*: a kisebbségek jól pozicionáltak a kultúrák közötti (gazdasági) kapcsolatépítésben. Könnyebben híd-, vagy brókerszerepbe kerülhetnek, melynek számos előnye van: több és változatosabb, gazdaságilag hasznos ún. gyenge kötést, kapcsolatot ápolhatnak, melyeken keresztül értékes piaci információk és lehetőségek birtokába juthatnak (Granovetter 1972); mediátori-integratív funkciókat láthatnak el; erőforrásokat tudnak lehívni mindkét oldalról (Burt 1992); hozzájárulhatnak az etnikailag homogén régiók, országok közötti kereskedelem élénkítéséhez (Alesina – La Ferrara 2005). Ezek a kapcsolatok – melyeket más szerzők összekötő „bridging” társadalmi tőkének is neveznek (Putnam 2000) – hozzájárulnak a gazdaság fejlődése szempontjából az egyik legfontosabb közjóság, az *általános bizalom megteremtéséhez* is. Ahol pedig bizalom van, ott lényegesen olcsóbb a csere és a munka irányítása, kevesebbet kell költeni fegyelmezésre, ellenőrzésre, kikényszerítésre, a szerződések betartatására, a gazdasági devianciák büntetésére stb. Az így megspórolt tranzakciós költségeket tehát produktívabb beruházásokra, innovációra, jóléti programokra lehet fordítani. Ezek a kapcsolatok tehát rendkívül fontosak a gazdaság további fejlődése és integrációja szempontjából, arról nem is beszélve, hogy egy bizalom és konszenzusok mentén integrált társadalomban egyszerűen jobb, kellemesebb, biztonságosabb élni.

- *szolidaritásból fakadó előnyök*: Ez arra vonatkozik, hogy a sűrűbbre szőtt kapcsolatok, a közös hagyományok, szokásrend, kultúra (vagy éppen a többség általi szorongatottság kollektív megélése) mentén a kisebbség tagjai között általában kialakul egy nagyobb társadalmi kohézió, egy erőteljesebb „*korlátozott*” *szolidaritás*. (Portes 1998) A „bonding” társadalmi tőkeként is ismert erőforrás egyfajta „*kikényszeríthető*” *bizalmat* teremt, ami miatt a csoporton belül olcsóbbá válik a gazdaság intézményi működtetése, jobb eséllyel megvalósíthatóak a közösségi beruházások, hatékonyabb lehet a közjavakkal történő gazdálkodás stb.. A túlzottan erős korlátozott szolidaritásnak azonban *negatív következményei* is lehetnek, hiszen fennáll a veszélye annak, hogy a kapcsolatok túlságosan bensőségesekké válnak, nem jönnek létre kifelé mutató híd jellegű kötések, ami a kisebbségi gazdaság enklavizációjához és lemaradásához vezethet. Mi több, ha az etnikumok között krónikusan alacsony az interakció-sűrűség, annak össztársadalmi szinten komoly dezintegrációs hatása is lehet, hozzájárulhat az előítéletesség és a rasszizmus növekedéséhez, ami legitimációs alapot teremthet komolyabb politikai konfliktusok, de akár a nyílt etnikai agresszió, polgárháborúk kialakulásához is.

- *marginális helyzetből adódó előnyök*: A kisebbség nem köteles a helyi tradicionális kötelezettségeknek eleget tenni, büntetlenül alkalmazhat új, versenyképesebb üzleti technikákat anélkül, hogy fennállna a (további) kiközösítésének, szankcionálásának a veszélye (hiszen már eleve egy marginális szereplő).

Granovetter (1995) megállapítása ezeknek az erőforrásoknak a használatával kapcsolatban az, hogy a kisebbségi közösségeknek sem a túlzottan nagy, sem a túlzottan alacsony belső szolidaritás nem előnyös az üzleti fejlődés szempontjából. Ahhoz, hogy gazdaságilag sikeresek legyenek, meg kell találniuk a finom egyensúlyt abban, ahogyan rá- illetve lekapcsolódnak a többség hálózati struktúráiról és erkölcsi-normatív szabályrendszeréről („a balance of „coupling and decoupling”).

Granovetter elmélete a gazdasági folyamatok társadalmi beágyazottságáról számos olyan elemet tartalmaz, amelyek a **gazdaságantropológiai** elemzésekben is

megjelennek. (A kérdéssel kapcsolatos gazdaságantropológiai irodalomról részletesebben lásd: Eriksen 2005, Sárkány 2010, Letenyei 2002).

A Polányi (1994) szubsztantív gazdaságtanán építkező irányzatok például a gazdaságirányítási formák sokféleségét hangsúlyozzák a dominánsan az önszabályzó piac által irányított társadalmakban is, ahol az etnicitás a gazdasági cselekvések, intézmények társadalmi beágyazottságának egyik releváns dimenziója lehet. Itt olyan kutatási kérdések merülnek fel, hogy az etnicitás hogyan befolyásolja ezeket a koordinációs gyakorlatokat a kölcsönösségi rendszerektől (pl. kalákában, rotációs hitelszövetkezetekben való részvétel), a hierarchiakon keresztül (pl. munkamegosztás egy vállalatban) a formalizáltabb piaci tranzakciókig (pl. vállalkozói együttműködési hálózatok). Jellemzőjük, hogy a kapcsolatok szerkezetére, architektúrájára és erőforrás-jellegére alapoznak és ebben – a granovetteri új gazdaságszociológiához hasonlóan – az etnicitást egyfajta társadalmi tőkeként kezelik.

A gazdaságantropológiai esettanulmányokban ezekhez a „strukturalista” szemléletű szempontokhoz általában olyan érvek is társulnak, amelyek az etnikumok eltérő gazdasági teljesítményét a rájuk jellemző sajátos értékrendre és az ehhez kapcsolódó közösségi normákra vezetik vissza. Eszerint az egyes etnikai csoportok gazdasági adaptációs készségét nagyban meghatározza, hogy a csoport tagjainak milyen kollektív mentális készleteik vannak, mit gondolnak a munkáról, a gazdálkodással kapcsolatos szabályokról, a vállalkozásokról, a pénzről, a kockázatvállalásról, a sikerről, stb. (Kuczi 2011, Schwartz 2011). A weberi hagyományokon (1982) számos olyan elemzés jelent meg, ami a gazdasági prosperitást a racionálisabb gazdálkodási kultúrával, a takarékos életvitellel, az egyéni érvényesülésre való törekvéssel, a szorgalommal, a munkával kapcsolatos hivatástudattal stb. magyarázza.

A korábban bemutatott társadalomtudományi szemléletmódokra – különösen a közgazdaságtaniakra – általában jellemző, hogy az etnikai csoportokra, mint olyan „objektív kategóriákra” tekint, amelyekbe az egyének valamilyen exogén jellemzőik alapján egyértelműen besorolhatóak. A kortárs gazdaságantropológiai megközelítések azonban gyakran megkérdőjelezzik az etnicitás objektíve megragadható valóságosságát és egy társadalmilag megkonstruált, „elképzelt”, változó entitásnak tekintik, ami a gazdasági erőforrásokért, a hatalomért vagy különböző társadalmi jogosítványokért folytatott versenyben formálódik. (Barth 1969, Kovács 2004, Wolf 1995).

Ebben az értelmezésben tehát nemcsak az etnicitás lehet a gazdasági cselekvések, viszonyok, gyakorlatok rendezője, hanem a gazdasági viszonyok, fogyasztói mintázatok is meghatározhatják, hogy melyek az etnikai besorolás szempontjai, hol húzódnak és mennyire erősek az etnikai határok. (Stewart 1994, Berta 2010) Ez a szemléletmód igen termékeny távlatokat nyitott az etnicitás és a gazdaság viszonyának a további kutatásában.

Ide tartoznak például azok az elemzések, amelyek az etnicitáshoz kapcsolható kulturális termékek piaci értékesítéséről szólnak. A bővülő és globalizálódó turizmusban egyre nagyobb a kereslet a változatosság, a különlegesség, az egzotikum iránt, ami arra készteti az iparág fejlesztőit, hogy az etnikai hagyományokat, építészeti és tárgyi kultúrát egy emészthető, higiénikus formában hozzáférhetővé tegye a látogatók számára. Ez a diverzitást egy más (gazdaság)politikai perspektívába helyezi. Az országimázsért felelős állami hatóságok ugyanis számos helyszínen rájöttek arra, hogy az etnikai kisebbségek,

akiket korábban esetleg primitívnek tartottak, vagy akiket a modern nemzetépítés során ellenségként kezeltek, meg akartak szabadulni tőlük vagy asszimilálni próbáltak, a turizmus révén hozzájárulhatnak a gazdaság fejlesztéséhez (Leong 1997). Más helyzetekben maguk az etnikai kisebbség tagjai igyekeznek a kulturális és néprajzi örökség olyan elemeit megmutatni a látogatók különböző csoportjai számára, amelyek az igényeiknek, fogyasztói ízlésüknek leginkább megfelelnek. A baloldali antropológiai kritika ebben az etnicitás kommodifikációját látja, melyben a turisztikai marketing technokratáinak az instrumentális racionalitása érvényesül, és a diverzitás közjósággént való gondozása, a kulturális örökség tényleges revitalizációja másodlagos marad. A megváltozott helyzet tehát keveset változtat a többség-kisebbség viszonyának aszimmetriáján. (vö. Comaroff – Comaroff 2009).

3. Intézményi környezet, etnikai erőforrások és gazdasági teljesítmény az erdélyi magyarok körében

A fentiekben bemutatott kutatási irányok és fogalmi keretek haszonnal alkalmazhatóak a többetnikumú Erdély és sajátosan a **magyar kisebbség gazdasági viszonyainak** a vizsgálatában is. Ezzel kapcsolatban a vázolt két paradigmatis irányvonal mentén két átfogóbb kérdés fogalmazódik meg: 1. Románia demokratikus fejlettsége és a gazdasági intézményrendszere mennyire alkalmas arra, hogy az etnikai diverzitásból fakadó előnyöket kihasználja? 2. Az említettek közül a romániai magyar kisebbség milyen szerkezeti, hálózati és kulturális erőforrásokkal rendelkezik, mennyiben és hogyan sikerül ezeket hasznosítania a gazdaságban?

Egyelőre kevés olyan közgazdaságtani és gazdaságszociológiai felmérés készült, ami a diverzitás hatását vizsgálná az egyes régiók gazdasági fejlődésében. Egy, a vállalkozói aktivitás regionális eltéréseivel kapcsolatos elemzés kimutatta, hogy a falvak etnikai összetétele – az Erdély egészére vonatkozó modellben – nincs hatással az ezer főre jutó vállalkozások eltéréseinek a magyarozatára (Csata 2012). A megyék és kisebb régiók szintjén viszont helyenként vannak olyan különbségek, amelyek összefüggésben vannak a települések eltérő etnikai összetételével (például Maros megyében). Egy további elemzésből (Csata et al. 2011) pedig az derül ki, hogy a magyar többségű székelyföldi kisvárosokban általában nagyobb a vállalkozói aktivitás. A regressziós modellek alacsony magyarozóereje, valamint a vállalkozás-sűrűség jelentős területi diszparitása miatt azonban azt a következtetést vonják le, hogy Erdélyben a lokalitásnak továbbra is lényeges szerepe van a vállalkozóvá válás társadalmi feltételeinek a megteremtésében. Ezért hasznosak azok a komparatív antropológiai esettanulmányok, amelyek az etnicitás és a gazdaság összefüggéseit a települések vagy a néprajzi kistérségek szintjén vizsgálják.

Az ezzel kapcsolatos átfogó szintézistanulmányában Szabó Á. Töhötöm (2010) arra a következtetésre jut, hogy a „mai erdélyi falvak gazdálkodása esetén a gazdaság etnikai behatárolásáról csak fenntartásokkal lehet beszélni” és hogy ugyan az „egy etnikai közösséghez való tartozás szervezőeleme lehet a gazdaságnak de... nem is egyetlen, nem is elsődleges és nem is kizárólagos” (7. o.). Szemléletesek a példái azokról a hagyományos foglalkozásokról (juhászok, bivalytartás, borászat stb.), amelyek első látásra etnikaiaknak tűnnek, de ha alaposabban megvizsgáljuk őket, kiderül, hogy a

gyakorlatban nem azok. Ugyanez vonatkozik a közösségi gazdálkodás, a munka megszervezésének bizonyos formáira is (kaláka, közbirtokosság), melyeknek kialakul ugyan egy etnikai olvasata, de ez elsősorban a szimbolikus határmegvonás egyik eszközeként működik, tulajdonképpen az aszimmetrikus hatalmi különbségeket és az erőforrásokhoz való differenciált hozzáférést legitimálja. Ezek a stratégiák főként a többségiek és a romák viszonylatában jellemzőek (vö. Biró – Oláh 2002, Fosztó 2003, Oláh 1996, Péter 2005, Szabó 2002, Toma 2009), de előfordulnak a magyarok és a románok közötti kapcsolatokban is (lásd pl. Peti Lehel [2006] és Szabó Á Töhötöm [2013] írásait a küllömenti magyar borlovagrendek újjáalakulásáról).

Hasonló megfigyelésre jut Kiss Tamás az erdélyi magyar vállalkozástörténetekben megjelenő narratívákról írt elemzésében (2004). Kiemeli, hogy az etnicitás nem egy központi eleme a vállalkozóvá válásról szóló elbeszéléseknek, ahol pedig megjelenik, ott rendszerint arra utal, hogy szimbolikus tőkeként hasznosult az erőforrás-szerzés során.

További kutatásokra van szükség az erdélyi magyarok gazdasági helyzetének a kutatásában is. A főként leíró célzatú rétegződés- és struktúravizsgálatokból annyit tudunk, hogy a magyarok alulreprezentáltak a jobban fizetett (műszaki, gazdasági) állásokban (Veres 2013) és az egyetemet végzett magyar fiatalok kisebb arányban helyezkednek el a versenyszférában (Csata – Dániel – Pop 2010). Ez kétségkívül befolyással van arra, hogy a magyarok körében alacsonyabbak a jövedelmek és kisebbek a jövedelem-egyenlőtlenségek is (a gazdasági elit és a leszakadók aránya egyaránt elmarad az országos átlagtól, ld. Kiss 2010). Fontos lenne megvizsgálni, hogy ezekből az eltérésekből mennyit magyaráznak az egyes régiókra jellemző gazdaságszerkezeti sajátosságok, az egyéni kompetenciák eltérései és ebben mennyire játszik szerepet az az esélyhátrány, amiről a nyelv gazdaságtani szakértők beszélnek. Utóbbival kapcsolatosan ugyanis Horváth (2008) azt találta, hogy a magyarok körében szignifikáns kapcsolat van a román nyelv használatának gyakorisága és a vagyoni-jövedelmi helyzet között (háztartás ellátottsága, jövedelem nagysága), ami annak a jele, hogy a többségi nyelv ismerete a mobilitás egy fontos eszköze az erdélyi magyarok körében.

Különösen az új gazdaság-szociológiai szemléletmód és fogalmi eszköztár fényében nagyon izgalmas és fontos kutatási terület annak a vizsgálata, hogy mennyire vannak jelen és hogyan hasznosulnak a gazdaságban azok a társadalmi erőforrások, amelyek sajátosan az erdélyi magyarok kisebbségi státusából adódnak. Erdélyben ugyanis egyre több olyan vállalkozói kezdeményezés van kibontakozóban, ami a magyarok etnikai szolidaritására apellálva piaci versenyelőnyre próbál szert tenni (Gáll 2011). A sajátosan magyar brand-ként pozicionált helyi termékek népszerűsége a Székelyföldön például azt mutatja, hogy a fogyasztói etnocentrizmus nemcsak a diszpozíciók szintjén van jelen, hanem egyre inkább meghatározza a helyiek vásárlói döntéseit is. Kérdőíves vizsgálatok alapján (Csata – Deák 2010) továbbá alapos okunk van azt feltételezni, hogy hasonló gyakorlatok érvényesülnek más piacokon is (munkaerőpiac, lakáspiac stb).

Ezekből a vizsgálatokból az is kiderül, hogy az etnocentrikus piaci preferenciák azokra jellemzőek inkább, akik magyar tömbvidéken, „etnikai burokbán” élnek és bizalmatlanok a románokkal szemben, nem függ viszont a vásárlók nemétől, korától, iskolai végzettségétől és vagyoni helyzetétől sem. Egy későbbi – a kolozsvári magyar diákokra

vonatkozó vizsgálat – azt is kimutatta, hogy a román nyelvi kompetenciák hiánya is szignifikánsan befolyásolja azt, hogy a fogyasztók etnikai alapon döntenek (Csata 2014). Ezek az eredmények azt mutatják, hogy az erdélyi (és különösen a székelyföldi) magyarok élnek a korlátozott szolidaritásból fakadó előnyökkel, a „bonding” típusú társadalmi tőke úgy tűnik gazdaságilag egyre jobban hasznosul. Sőt, antropológiai szempontból különösen érdekes, hogy az életképes magyar vállalkozások, brandek, termékek és gazdasági kooperációs gyakorlatok az etnikai-regionális identitás további megerősítéséhez is hozzájárulnak.

Lényegesen alacsonyabb viszont a pozicionális előnyöknek a kihasználása: az erdélyi magyarok (különösen a többen élők) kapcsolatszegények a többség irányában, így a hálózatilag előnyös, potenciális híd-szerepük érvényesítése elmarad a lehetőségektől. Egy vállalkozói mintán végzett vizsgálat (Csata et al. 2011) például azt mutatta ki, hogy az erdélyi magyar KKV tulajdonosok körében általában alacsony az együttműködési hajlam, ami a románokkal szembeni fokozottabb bizalmatlansággal is társul. Úgy tűnik tehát, hogy a többségi társadalomra való „rákapcsolódásban” bőven van még kihasználatlan gazdasági potenciál. Ebből a szempontból szemléletesek például a székelyföldi turizmusról írt tanulmányok, melyben explicit módon megfogalmazódik, hogy a Magyarországról érkező „etnikai turizmus” mellett a román vendégek fele történő még hangsúlyosabb nyitás lényegesen javíthatna az iparág helyzetén (Horváth 2010, Kiss – Barna – Deák 2010, Csata – Pásztor 2015).

Könyvészet

Aldrich, H.E., Waldinger, R. (1990) Ethnicity and Entrepreneurship. *Annual Review of Sociology*, 16: 111-135.

Alesina, A., La Ferrara, E. (2005) Ethnic diversity and economic performance. *Journal of Economic Literature*, 43(3): 762-800.

Austin, G. (2008) Resources, techniques and strategies south of the Sahara: revising the factor endowments perspective on African economic development, 1500-2000. *Economic History Review*, 61 (3): 587-624.

Barth, F. (1969) *Ethnic Groups and Boundaries. The social organisation of cultural difference*. London: Little Brown and Co.

Bellini, E., Ottaviano, G.I.P., Pinelli, D., Prarolo G. (2013) Cultural Diversity and Economic Performance: Evidence from European Regions. In: Crescenzi, R., Percoco, M. (Eds.) *Geography, Institutions and Regional Economic Performance – Advances in Spatial Science*. Berlin – Heidelberg: Springer. 121-141.

Berta P. (2010) Az etnicizált fogyasztói ízlés politikája. Moralizáló diskurzusok, jelentésdefiníciós küzdelmek és a gábor presztízstárgygazdaság. In Feischmidt M. (Szerk.) *Etnicitás: Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Biró A.Z. - Oláh S. (2002) Roma népesség a székelyföldi településeken In: Bodó J. (szerk) *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön*. Csíkszereda: Pro Print.

Burt, R. S. (1992) *Structural holes: the social structure of competition*. Boston: Harvard University Press.

Collier, P. (2000) Ethnicity, Politics and Economic Performance. *Economics and Politics*, 12: 225-45.

Collier, P., Gunning, JW. (1999) *Explaining Africa's Economic Performance*.

Comaroff J. L., Comaroff, J. (2009) *Ethnicity, Inc.*, Chicago: University of Chicago Press.

Csata Zs. – Deák A. (2010) Gazdasági etnocentrizmus, etnikai fogyasztás az erdélyi magyarok körében. *Közgazdász Fórum*, 8: 31-50.

Csata Zs. (2012) The Social Determinants of Entrepreneurial Activity in Rural Transylvania. *Studia Sociologia*, 2012/1: 101-124.

Csata Zs. (szerk.) (2011) *Vállalkozók – elvárások, lehetőségek és nehézségek. Kutatásjelentés*. Kolozsvár: Interetnikus Viszonyok Kutatóközpontja.

Megjelent az online Erdélyi Társadalomtudományi Lexikonban. Jakabffy Elemér Alapítvány – Transindex; <http://lexikon.adatbank.ro/tarsadalomismeret/szocikk.php?id=5>

Csata Zs (2014) *A fogyasztói magatartás etnikai vonatkozásai a kolozsvári magyar egyetemi hallgatók körében. Kutatásjelentés.* Kolozsvár: BBTE Magyar Szociológia és Szociális Munkásképző Kar.

Csata Zs., Dániel B., Pop C. (2006) Pályakezdő fiatalok a munkaerőpiacon. *Erdélyi Társadalom*, 4/1: 7-27.

De Vaan, M., Vedres, B., Stark D. (2011) *Disruptive Diversity and Recurring Cohesion: Assembling Creative Teams in the Video Game Industry, 1979-2009* Institute for Social and Economic Research and Policy, Columbia University.

Easterly, W. (2001) Can Institutions Resolve Ethnic Conflict? *Economic Development and Cultural Change*, 49(4): 687-706.

Easterly, W., Levine, R. (1997) Africa's Growth Tragedy: Policies and Ethnic Divisions. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 112, No. 4: 1203-1250.

Eriksen, T. H, (2005). Economies of ethnicity. In Carrier, J.G. (Szerk.) *A Handbook of Economic Anthropology*. Cheltenham, UK – Northampton, MA: Edward Elgar, 353-369.

Fosztó, L. (2003). Szorongás és megbélyegzés: a cigány-magyar kapcsolat gazdasági, demográfiai és szociokulturális dimenziói. In Bakó, B. (szerk.) *Lokális világok: együttélés a Kárpát-medencében*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 83-107.

Francois, G. (2004) On the costs of cultural diversity. In. Van Parijs, P. (Szerk.) *Cultural Diversity vs. Ethnic Solidarity*. Bruxelles: DeBoeck & Larcier. 189-202.

Gáll Z. (2011) Fából vaskarika? Avagy: lehet-e a székely termék világmárka? *Pro Minoritate*, 2: 54-71.

Grabher, G., Stark, D. (2006) A szervezett sokféleség – evolúcióelmélet, hálózatelemzés és a posztszocialista átalakulás. *Közgazdasági Szemle*, XLIII: 745–769.

Granovetter, M. (1972) *Getting a Job. A Study of Contacts and Careers*. Chicago: The University of Chicago Press Books.

Grin, F., Marác, L., Pokorn N.K., Kraus, P.A. (2014) *Mobility and Inclusion in Multilingual Europe: A Position Paper on the MIME Project Version*. Paper presented at the MIME Kick-Off Conference, University of Geneva, 31st March 2014.

Grin, F., Sfreddo, C., Vaillancourt, F. (2010) *The Economics of the Multilingual Workplace*. New York: Routledge.

Grin, F., Vaillancourt F. (1997) The Economics of Multilingualism: Overview and Analytical Framework. *Annual Review of Applied Linguistics*, 17: 43-65.

Horváth A. (2010) Az etnicitás dilemmája a székelyföldi turizmusfejlesztésben. *Tér és Társadalom*, 24/3: 47-162.

Megjelent az online Erdélyi Társadalomtudományi Lexikonban. Jakabffy Elemér Alapítvány – Transindex; <http://lexikon.adatbank.ro/tarsadalomismeret/szocikk.php?id=5>

Horváth I. (2008) *Elemzések a romániai magyarok kétnyelvűségéről.* Műhelytanulmányok a romániai kisebbségekről. 8. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Jerven, M. (2009) The quest for the African dummy: explaining African post-colonial economic performance revisited. *Journal of International Development*, 23 (2): 288-307.

Journal of Economic Literature, 37: 64-111.

Karády V. (1989) A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben, In.: Szabó G. – Füzfa B. (szerk.): *A zsidókérdésről.* Budapest: BDTF, 95-137.

Kiss T. (2004) Vállalkozástörténetek Erdélyben. In Kovács É. (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei.* Budapest: Teleki László Alapítvány, 23-128.

Kiss T. (2010) Támpontok az erdélyi etnikai rétegződési rendszer vizsgálatához II., *Pro Minoritate*, 2: 3-28.

Kiss T., Barna G., Deák, A. (2013) *Székelyföldi turisztikai régió?: Kérdőíves, fókuszcsoporthoz és statisztikai vizsgálat a székelyföldi turizmusról.* Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Knack, S., Keefer, P. (1997) Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation. *Quarterly Journal of Economics*, 112 (4): 1251-1288

Kovács É. (2004) Vakmerő tézisek az identitásról. In Fedinec Cs. (szerk.) *Nemzet a társadalomban.* Budapest: Teleki László Alapítvány, 221–234.

Kuczi T (2011) *Kisvállalkozás és társadalmi környezet.* Budapest: Jelenkutató Alapítvány.

Landa, J. T. (1994) Trust, ethnicity, and identity : beyond the new institutional economics of ethnic trading networks, contract law, and gift exchange. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Leong, L.W.T. (1997) Commodifying Ethnicity: State and Ethnic Tourism in

Letenyey L. (2002) Helyhez kötött kapcsolatok. Egy társadalmi kapcsolathálókra alapuló magyarázat a földrajzi munkamegosztás kialakulására. *Közgazdasági Szemle*, XLIX : 875–888.

Light I., Gold, S.J. (2000) *Ethnic Economies.* San Diego, CA: Academic Press.

Oláh S. (1996) Gazdasági kapcsolatok cigányok és magyarok között. In Gagyi J. (szerk.) *Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról.* Csíkszereda: Pro-Print.

Megjelent az online Erdélyi Társadalomtudományi Lexikonban. Jakabffy Elemér Alapítvány – Transindex; <http://lexikon.adatbank.ro/tarsadalomismeret/szocikk.php?id=5>

Ottaviano, G.I.P., Peri, G. (2006) The economic value of cultural diversity: evidence from US cities. *Journal of Economic Geography*, 6: 9–44.

Péter L. (2005) „Romák, szegények, senkik vagyunk”. Elemzési kísérlet egy szegény roma közösség etnikai identitásképző stratégiáiról. *Erdélyi Társadalom*, 1: 29-52.

Peti L. (2006) Rendszerváltozás utáni agrárszerkezeti és társadalmi változások Héderfáján. In: Peti L., Szabó Á. T. (szerk.): *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Kolozsvár: Nis Kiadó, 17–61.

Polányi K. (1994) A gazdaság, mint intézményesített folyamat. In Lengyel Gy, Szántó Z. (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula, 37-48.

Portes A., Sensenbrenner M. (1999) Beágyazottság és bevándorlás: megjegyzések a gazdasági cselekvés társadalmi meghatározóiról. In: Lengyel Gy, Szántó Z. (szerk.) *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások*. Budapest: Aula. 58-77.

Portes, A. (1998) Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*. 24

Putnam, R. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York, NY: Simon and Schuster.

Salat L. (2010) *Etnopolitika – a konfliktustól a méltányosságig. Az autentikus kisebbségi lét normatív alapjai*. Marosvásárhely: Mentor.

Sárkány M. (2010) Etnicitás és gazdaság. Gazdasági antropológiai megközelítések az interetnikus viszonyok kutatásában, In Feischmidt M. (szerk.) *Etnicitás: Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 227-235.

Saxenian, A. L. (1999) *Silicon Valley's new immigrant entrepreneurs*. San Francisco: Public Policy Institute of California.

Schwarz Gy. (2011) *Lokalitás, etnicitás és gazdaság. Gazdasági-társadalmi változások Tarjánban a rendszerváltás után*. Doktori értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem – Történelemtudományi Doktori Iskola.

Singapore. In Picard, M, Wood, R.E. (szerk.) *Tourism, Ethnicity, and the State in Asian and Pacific Societies*. Honolulu: University of Hawai'i Press.

Stewart, S. M. (1994) *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest: T-Twins Kiadó, MTA Szociológiai Intézet, Max Weber Alapítvány.

Szabó Á. T. (2002) Az erővonalak eltolódása - magyar-cigány gazdasági kapcsolatok egy székelyföldi faluban. In Szabó Á. T (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról, Kriza Könyvek 12*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 205-217.

Megjelent az online Erdélyi Társadalomtudományi Lexikonban. Jakabffy Elemér Alapítvány – Transindex; <http://lexikon.adatbank.ro/tarsadalomismeret/szocikk.php?id=5>

Szabó Á. T. (2010) Etnikai különbségtétel a paraszti gazdaságban. In Feischmidt M. (Szerk.) *Etnicitás: Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Taylor, I. (2014) Language as a Global Public Good. *Res Publica*, 20: 377–394.

Toma S. (2009) "Țiganul meu" și încrederea : relații economice informale într-o comunitate multiethnică din Transilvania. In. Kiss T. – Fosztó L. Fleck G. (szerk.) *Incluziune și excluziune. Studii de caz asupra comunităților de romi din România*, 197-221.

Van Parijs, P. (2002) Linguistic Justice. *Politics, Philosophy, Economics*, 1 (1): 59-74.

Veres V. (2013) Népszámlálás 2011: A népességszám, foglalkozásszerkezet és iskolázottság nemzetiség szerinti megoszlása Romániában. *Erdélyi Társadalom*, 2: 23-54.

Weber, M. (1982) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat.

Wolf, E.R. (1995) *Európa és a történelem nélküli népek*. Budapest: Akadémiai Kiadó - Osiris - Századvég.